

О.А. Адамовська,
аспірантка
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор Г.В. Пронська)

Стан і перспективи застосування майнової неустойки в господарських зобов'язаннях

Ключові слова: майнова неустойка, штрафні санкції, господарсько-правова відповідальність, забезпечення виконання зобов'язання.

На сьогоднішній день одним з видів забезпечення виконання зобов'язань є так звана “майнова неустойка”. В сучасній вітчизняній доктрині теоретичні проблеми застосування майнової неустойки розглядалися в дисертаційних роботах О.О. Отраднової та О.П. Печеного Проте у цих роботах майнова неустойка досліджувалась з позиції цивільного права. Питання про необхідність і можливість застосування цього правового інструменту з урахуванням особливостей господарських відносин ще не розглядалося науковцями. Розв'язання цього питання і є метою даної статті.

Традиційно в нашому законодавстві неустойка розуміється як певна грошова сума, яку боржник, у разі порушення ним зобов'язання, має сплатити кредиторіві. Неустойка, предметом якої може бути майно в натурі, а не грошова сума, є відносно новим для нас юридичним явищем. Така неустойка на сьогоднішній день відноситься до непоіменованого засобу забезпечення виконання зобов'язань, тобто вона не має визначеного терміна в українському законодавстві. Автору не вдалось знайти найменування цієї правової конструкції і в законодавстві

інших країн. Проте в науковій літературі для позначення цього виду забезпечення виконання зобов'язань закріпилися два терміни “товарна” [1], або “майнова” [2] неустойка. В цій статті використовуватиметься словосполучення “майнова неустойка”, оскільки воно найбільш повно відбиває сутність цього правового явища.

Якщо чинний Цивільний кодекс України (надалі — ЦК) надав можливість практичного застосування майнової неустойки, визначивши у ст. 549 неустойку як грошову суму або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання [3], то Господарський кодекс України (надалі — ГК) в основному залишився на попередніх позиціях нашого законодавства, визначивши у ст. 230 штрафні санкції (термінологічний еквівалент неустойки у її традиційному розумінні)* як господарські санкції у вигляді лише грошової суми, яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення гос-

* Питання термінології, що використовується законодавцем у даній сфері, потребують самостійного дослідження і в цій статті не розглядаються.

подарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання [4]. При цьому положення ст. 199 ГК надають можливість встановлення сторонами інших засобів забезпечення виконання зобов'язання ніж ті, які ним прямо передбачені. Зокрема, сторонам угоди надається право забезпечувати виконання зобов'язань, керуючись іншими, ніж ГК законами, а також встановлювати інші види забезпечення зобов'язань, які не передбачені законом, але й не суперечать йому. А абз. 2 ст. 199 ГК навіть має пряме відсилання до відповідних положень ЦК.

Отже, аналізуючи норми чинного законодавства, можна зробити висновки, що формальних підстав, які б забороняли використовувати майнову неустойку в господарському обороті, не існує. Визначення в ст. 230 ГК як предмета штрафних санкцій лише грошових сум не означає, що умови договору про обов'язок боржника передати як неустойку майно у випадку порушення ним договірних зобов'язань, будуть визнаватися недійсними. Проте, незважаючи на це, майнова неустойка не набула належної популярності в господарських відносинах. Юристи-практики не радять застосовувати майнову неустойку, вважаючи, що вона має переважно декларативний характер, оскільки діючим законодавством не передбачені ні механізм її встановлення в договорі, ні порядок її обчислення і виплати. Більшість дослідників приходять до висновку, що застосування такої неустойки є досить ризикованим [5, 6, 7].

Лякає фахівців і суперечливість позицій ГК та ЦК при визначенні предмета неустойки. Враховуючи те, що вже тривалий час точаться дискусії з приводу розв'язання колізій між положеннями ЦК та спеціального господарського закону, практики просто намагаються уникнути можливих непорозумінь в майбутньому і надають перевагу використанню більш традиційних засобів забезпечення вико-

нання зобов'язання. Наприклад, А. Ярошенко зазначає, що “коли мова йде про господарські зобов'язання, до появи відповідних роз'яснень краще майнову неустойку не використовувати. Справа в тому, що під штрафними санкціями (неустойкою, штрафом, пенєю) ГК розуміє лише грошову суму (ч. 1 ст. 230)” [8].

Підсумовуючи, можна звести причини, через які майнова неустойка не використовується в господарських відносинах, до наступних:

- відсутність нормативного регулювання механізму застосування цього правового інструменту;
- суперечливі положення у визначенні предмета штрафних санкцій (неустойки у широкому розумінні) між ГК та ЦК**;
- відсутність судової практики з питань застосування майнової неустойки.

Постає питання, чи існує взагалі необхідність у існуванні такого правового інструменту як майнова неустойка в господарських правовідносинах?

Частина сучасних вчених взагалі не вбачає перспектив у використанні майнової неустойки [9, 10]. В узагальненому вигляді їх аргументацію можна звести до наступних тез: в минулому спроби закріплення на законодавчому рівні майнової неустойки не мали успіху; в сучасних умовах майнова неустойка не матиме практичного застосування.

Спробуємо надати власну оцінку та зробити висновки стосовно можливості застосування майнової неустойки в господарській діяльності. Стосовно історичного минулого майнової неустойки, необхідно згадати, що цей вид забезпечення виконання зобов'язань не є зовсім невідомим вітчизняному законодавству.

** Термін “неустойка” вживається у декількох значеннях. Неустойка у вузькому розумінні являє собою грошову суму, яка визначається у відсотковому відношенні до вартості невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання і стягується одноразово. Неустойка у широкому значенні цього поняття є узагальнюючим, родовим поняттям для штрафу, пені та власне неустойки у вузькому розумінні

Ще Цивільний кодекс 1922 р. визначав у ст. 141, що неустойкою визнається грошова або інша майнова цінність, яку один контрагент зобов'язується у випадку невиконання або неналежного виконання ним договору доставити іншому контрагенту [11]. Положення про майнову неустойку містилися і в проекті Цивільного уложення 1913 р. [12]. Можна знайти джерела, в яких вчені на етапі обговорення проекту Цивільного уложення висловлювалися на користь можливості застосування майнової неустойки в договірних відносинах [13, 14, 15].

Вчені, які заперечують доцільність існування майнової неустойки, часто посилаються на роботу К.А. Граве, в якій останній зазначав, що йому ні в судовій, ні арбітражній практиці не вдалося знайти жодного випадку, коли б неустойка була встановлена не як грошова сума, а як інша матеріальна цінність. Єдиний випадок, який ілюструє К.А. Граве, відносився до договору міни. Справа розглядалася Вищою Арбітражною Комісією при СТО. Позивач мав намір обміняти легковий автомобіль на 308 пудів цукру-рафінаду. У зв'язку з невиконанням відповідачем свого обов'язку передати товар, позивач вимагав стягнути завдаток в розмірі 154 пуди та сплатити неустойку в розмірі, який дорівнював завдатку, тобто вимагав стягнення з відповідача як відповідальність за порушене зобов'язання 154 пуди цукру-рафінаду. Однак ВАК розглядала неустойку лише як грошовий штраф, тим самим не припускаючи навіть думки про те, що неустойка могла бути вираженою не в грошах, а у вигляді іншої майнової цінності [16]. На думку автора цієї статті, відсутність практики в минулому не можна розглядати як достатню підставу для заперечення права на існування певного правового явища в цей час. Крім того, непоширеність майнової неустойки обумовлювалася низкою об'єктивних умов, зокрема посиленням державним регулюванням господарських відносин за часів дії соціалістичної системи господарюван-

ня. Як відомо, після революції поступово посилювався контроль держави над здійсненням господарської діяльності, а постановою РНК СРСР від 18 жовтня 1931 р. комерційні операції між соціалістичними організаціями та підприємствами взагалі були заборонені. Відбиваючи практику, що склалася, законодавець при розробці Цивільного кодексу 1964 р. також відмовився від використання майнової неустойки: існуючі методи регулювання господарської діяльності не створювали можливості для застосування такого виду штрафних санкцій.

Спробуємо довести привабливість майнової неустойки для забезпечення виконання господарських зобов'язань на сучасному етапі.

Виникнення правового інституту забезпечення виконання зобов'язання, в першу чергу, пов'язано з необхідністю захисту кредитора від недобросовісного боржника. Господарській діяльності притаманна така ознака, як комерційний ризик, і для зменшення такого ризику сторони договору вступають в певні забезпечувальні правовідносини. З позиції кредитора майнова неустойка, в першу чергу, є цінною як міра відповідальності за порушення зобов'язання, яка реально та оптимально зможе компенсувати втрати кредитора. Практика свідчать про те, що реальність компенсації інколи унеможливується відсутністю фінансової можливості боржника задовольнити вимоги кредитора. Значна кількість підприємств виробничого комплексу має численні дебіторські заборгованості і для більшості з них виплата кредитору неустойки "живими" коштами є майже неможливою. Отже, ступінь забезпеченості і гарантованості виконання зобов'язання мінімізується. За таких умов застосування майнової неустойки відкриє нові можливості для суб'єктів господарювання, адже в більшості випадків зазначені підприємства мають товарні запаси, які можуть бути використані в договорі як предмет неустойки.

Привабливість майнової неустойки може полягати також у спрощеній процедурі переходу права власності від боржника до кредитора. Крім того, відсутність необхідності доводити наявність і розмір збитків надає майновій неустойці додаткових переваг.

Останнім часом помітно зросла роль договору як засобу індивідуалізації господарських відносин та норм господарського права, у зв'язку з чим договірна неустойка набуває пріоритетного значення перед зазначеною в законі. Суб'єкти господарювання повинні мати достатньо важелів для визначення ефективних засобів економічного впливу в кожному окремому випадку, враховуючи конкретні договірні умови та специфіку видів господарської діяльності. Неустойку, предметом якої є майно в натурі, зручно застосовувати, наприклад, при укладенні договору міни, який взагалі не передбачає грошових розрахунків. Особливо привабливим виглядає застосування майнової неустойки в довготривалих договорах поставки. Постачальник, який порушив зобов'язання, збільшить обсяг продукції, що постачається, і навпаки, при порушенні з боку покупця — обсяг продукції буде зменшений на розмір неустойки. Використання майнової неустойки можливе для забезпечення виконання зобов'язань, що випливають з договорів франчайзингу, контрактації, факторингу, постачання енергетичними ресурсами, тощо.

Враховуючи специфіку предмета, зрозуміло, що застосування майнової неустойки для договорів послуг, перевезення, оренди є майже неможливим, оскільки вони не передбачають руху майна в натурі.

Підтвердження доцільності використовувати майнову неустойку можна знайти на сторінках фахових видань. Слід відмітити, що введення майнової неустойки в ЦК викликало серйозний резонанс серед працівників юридичних професій. Неодноразово в періодичній літературі підкреслювалися переваги

застосування майнової неустойки, зокрема зазначалося, що “в деяких випадках конкретні активи стають ціннішими за гроші, і тому їх можна зробити предметом майнової неустойки” [17]. Також підкреслювалась привабливість майнової неустойки, що полягає у відсутності громіздкої процедури, яка притаманна, наприклад, завдатку [6]. Юристами навіть наводяться приклади, коли застосування неустойки було б вигідним та зручним для сторін угоди [8].

Що стосується іноземних правових систем, то в більшості з них допускається застосування негрошової форми неустойки. Наприклад, Германське цивільне уложення, яке порівняно з іншими європейськими кодифікованими актами найбільш повно регулює порядок застосування штрафних санкцій, встановлює, що у випадку порушення боржником своїх зобов'язань він повинен сплатити кредитору узгоджену сторонами грошову суму. Згідно зі ст. 342 Германського цивільного уложення неустойка може бути встановлена не лише у вигляді грошової суми, але й у вигляді іншого майнового представлення [18]. Розширене тлумачення предмета неустойки міститься також в ст. 1226 Цивільного кодексу Франції та ст. 160 Швейцарського зобов'язального закону [19].

Цікаво, що новітні європейські кодекси також включають положення про можливість стягнення з боржника як неустойки не тільки грошової суми, а й іншого майна [20].

Положення нормативних актів деяких пострадянських країнах, наприклад ст. 1716, 1717 Цивільного закону Латвії, встановлюють, що штрафні санкції можуть бути передбачені не лише в грошових коштах, але й в інших цінностях [21]. Стаття 320 Цивільного кодексу Киргизької Республіки також містить норму про штрафні санкції у вигляді інших, ніж гроші, цінностей [22].

Для того, щоб остаточно пересвідчитись у перспективності майнової не-

устойки, автором статті було проведено практичне дослідження у вигляді анкетування. Перед респондентами, якими були практикуючі юристи та посадові особи підприємств України, ставились декілька запитань з метою виявити ставлення респондентів до майнової неустойки. Вісімдесят вісім відсотків з сорока трьох опитаних респондентів (дані наводяться на дату подання матеріалів статті до публікації) висловилися на користь практичного застосування майнової неустойки в певній низці видів господарських договорів. Слід зазначити, що з особливим ентузіазмом за застосування майнової неустойки висловились фахівці підприємств, які виступають учасниками відносин з приводу електропостачання, купівлі-продажу телекомунікаційного трафіку, постачання сировини та постачання продукції через дистриб'юторські мережі. Безумовно, такі дані свідчать про існування реальної потреби у новому

інструменті для забезпечення інтересів кредитора. Щоправда, більшість анкетованих осіб на запитання, чи використовувалася ними майнова неустойка, поставили позначку "ні", пояснивши відсутність практики прогалинами та колізіями чинного законодавства з питань застосування майнової неустойки.

На жаль, обсяг статті не дає можливості для повного висвітлення проблеми застосування майнової неустойки в господарській діяльності. Але на основі викладеного можна зробити висновок, що такий правовий інструмент розкриває нові можливості для суб'єктів господарювання за належного його відображення в Господарському кодексі України, що викликає необхідність внесення змін та доповнень у Господарський кодекс України стосовно застосування в господарських відносинах майнової неустойки.

Список літератури:

1. *Закупень Т.В.* Коммерческое право. — М.: Норма, 2002. — 252 с.
2. *Отраднава О.О.* Неустойка у цивільному праві: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. — К., 2003. — 192 с.
3. Цивільний кодекс України: закон, 16 січня 2003, № 435-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11.
4. Господарський кодекс України: закон, 16 січня 2003, № 435-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11.
5. *Домащенко А., Ефимов С.* Неустойка // Бухгалтерия. — 2004. — № 30. — С. 21-25.
6. *Ройтберг М.Я.* Неустойка и... неустойка // Удачный выбор. — 2005. — № 31. — С. 13-14.
7. *Крисенко Т.* Коли встояти неможливо. Неустойка (пеня і штрафи): що це таке, податковий і бухгалтерський облік // Дебет-Кредит. — 2004. — №14. — С. 24-28.
8. *Ярошенко А.* Новации в обеспечении исполнения обязательств: неустойка, поручительство, задаток, удержание // Все о бухгалтерском учете. — 2004. — № 81. — С. 19-22
9. *Печений О.П.* Просрочка исполнения договорного обязательства: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. — Харьков, 2001. — 219 с.
10. *Каранетов А.Г.* Неустойка как средство защиты прав кредитора в российском и зарубежном праве. — М.: Статут, 2005. — 289 с.
11. Гражданский кодекс РСФСР / Принят на IV сессии ВЦИК IX созыва. — М.: Госюриздат, 1923. — 100 с.
12. Гражданское Уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Т. 2 / Под ред. И.М. Тютрюмова. — СПб., 1910. — 568 с.

13. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2-х ч. — М.: Статут, 1997. — Ч. 2. — 455 с.
14. Гуляева А.М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства и проекта гражданского уложения. Изд. 2, доп., СПб: типография Стасюлевича М.М., 1911. — 472 с.
15. Пергамент М.Я. Договорная неустойка и интерес. Издание второе, пересмотренное и дополненное. — М: Издание книжного магазина И.К. Голубева под фирмой “Правоведение”, 1905. — 356 с.
16. Граве К.А. Договорная неустойка в советском праве. — М.: Госюриздат, 1950. — 136 с.
17. Голодницкий Э. Обложить по полной // Власть денег. Всеукраинский деловой еженедельник. — 2005. — № 51-52. — С. 54-55
18. Гражданское уложение Германии. Вводный Закон к Гражданскому уложению. — М.: Волтер Клувер, 2004. — 816 с.
19. Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Международные отношения, 1993. — 560 с.
20. Гражданский кодекс Нидерландов. Том II (книги 6,7). — Лейден, 1994. — 153 с.
21. Гражданский кодекс Латвийской Республики. — СПб: Юридический центр Пресс, 2001. — 830 с.
22. Гражданский кодекс Киргизской Республики. — Бишкек: Китеп, 1996. — 120 с.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется вопрос целесообразности использования имущественной неустойки для обеспечения выполнения хозяйственных обязательств. Анализируется опыт применения данного правового инструмента в зарубежных странах.

SUMMARY

The article studies the issue of rationale in using property penalties to insure fulfillment of commercial obligation. It also analyses how this legal instrument is applied in other countries.

*Рекомендовано кафедрой
цивільного, господарського права та процесу*

Подано 27.09.06